

– № 33 (18.08.92). – Ст. 471.

УДК 342.2

ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

IMPLEMENTATION OF DECISIONS OF CONSTITUTIONAL COURT AS GUARANTEE OF RIGHTS FOR TAXPAYERS

Сігарьова Н.Ф.,

*начальник відділу розгляду проектів наказів, договорів
та організації претензійно-позовної роботи
Департаменту правової роботи
Міністерства доходів і зборів України*

Стаття присвячена висвітленню проблем виконання рішень Конституційного суду України відповідними органами державної виконавчої влади. Проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, практичні рекомендації судів щодо виконання рішень Конституційного Суду, практика Європейського суду з прав людини. Автор акцентує увагу на питаннях застосування юридичної відповідальності за невиконання судових рішень Конституційного суду України. Запропоновані шляхи та напрямки вирішення проблеми виконання судових рішень в Україні.

Ключові слова: Конституційний суд України, виконання судових рішень, юридична відповідальність, конституційний контроль, верховенство права, судовий процес.

Статья посвящена освещению проблем исполнения решений Конституционного суда Украины соответствующими органами государственной исполнительной власти. Проанализированы научные работы отечественных и зарубежных ученых, практические рекомендации судей по исполнению решений Конституционного суда Украины, практика Европейского суда по правам человека. Автор акцентирует внимание на вопросах применения юридической ответственности за невыполнение судебных решений Конституционного суда Украины. Предложены пути и направления решения проблемы исполнения судебных решений на Украине.

Ключевые слова: Конституционный суд Украины, исполнение судебных решений, юридическая ответственность, конституционный контроль, верховенство права, судебный процесс.

The article is devoted to the problems of implementation of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine by respective executive authorities. It is analysed scientific works of domestic and foreign scholars, practical guidance on the implementation of court decisions of the Constitutional Court, the European Court of Human Rights. The author focuses on the question of the application of legal liability for non-enforcement of the Constitutional Court of Ukraine. It is offered the ways of solving problems and directions of judgments enforcement in Ukraine.

Key words: Constitutional court of Ukraine, implementation of court decisions, legal responsibility, constitutional control, supremacy of right, trial.

Постановка проблеми. Однією з проблем щодо практичного здійснення повноважень Конституційного Суду України є проблема виконання його рішень, без вирішення якої неможливо говорити не лише про гарантування верховенства Конституційного Суду України, принципу поділу влади, а й про наявність судової влади як такої.

Проблема виконання судових рішень актуальна як в теоретичному, так і в практичному плані. Її актуальність обумовлена трьома обставинами: по-перше, тим, що вирішення проблем стосується діяльності найвищих органів державної влади; по-друге, від-

сутність належного правового регулювання виконання рішень Конституційного Суду України; по-третє, відсутність системних наукових досліджень практики виконання рішень органу конституційної юрисдикції.

Стан дослідження. Слід зазначити, що проблемам виконання рішень Конституційного суду уповноваженими органами влади присвячені наукові праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених та практичних працівників.

Так, суддя Конституційного Суду України Л. Чубар зазначає, що виконання рішень Конституційного

Суду України, по суті, завершує процедуру конституційного контролю. Водночас вона стверджує, що питання виконання рішень і висновків суду не належить безпосередньо до конституційного судочинства, а є компетенцією тих державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб, яким адресовано відповідне рішення чи висновок [1, с. 55].

Однак російські науковці В. Кряжков, Л. Лазарев, Н. Мершина, Й. Овсепян, навпаки, вважають виконання судового рішення окремою стадією конституційного судового процесу [2].

В. Бондар констатує, що без виконання рішень конституційного суду неможливий ефективний конституційний захист прав людини [3].

Виклад основного матеріалу. Аналіз практики Європейського суду з прав людини за останні роки дозволяє дійти висновку, що не тільки в Україні, а й в Російській Федерації стан виконання судових рішень можна характеризувати, виходячи саме з останнього визначення. Підкреслено демонстративна неповага до актів суду за наявності ознак кримінального злочину чи адміністративного правопорушення.

Закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність (частина друга статті 152 Конституції України). Про порядок виконання рішень Суду встановлений статтею 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» [4].

Аналіз реалізації зазначених положень Конституції та законів України свідчать про численні факти невиконання або неналежного виконання окремих рішень Суду, а в деяких випадках має місце брутальне ігнорування рішень єдиного органу конституційної юрисдикції, що призводить до грубого порушення основоположних прав людини і громадянина. Прикладом цього є невиконання низки рішень Суду щодо неконституційності положень законів України про Державний бюджет України, якими зупинялася дія окремих положень законів України «Про міліцію», «Про пожежну безпеку», «Про прокуратуру», «Про статус суддів», інших правових актів.

Суд неодноразово розглядав питання, пов'язані з реалізацією права людини на соціальний захист та неприпустимістю обмеження конституційного права громадян на достатній життєвий рівень, і сформував правову позицію, згідно з якою Конституція та закони України виокремлюють певні категорії громадян України, котрі потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави. До них, зокрема, належать громадяни, пенсія яким призначається за спеціальними законами. У рішеннях Суду зазначалося, що пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних згідно зі ст. 22 Конституції України не допускається [5; 6; 7].

Незважаючи на такі рішення Суду, Верховна Рада України Законом України «Про Державний бюджет

України на 2003 рік» внесла зміни до законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України, якими обмежено розмір пенсії та інших виплат для ряду категорій працівників, у тому числі суддям, державним службовцям. Тому Суд у черговий раз був змушений розглядати та вирішувати питання щодо неконституційності зазначених положень законодавчих актів за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України [8].

Варто зауважити, що в при формуванні Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» знову було закладено положення стосовно обмеження пенсій для державних службовців та інших категорій громадян. Зокрема, на 2007 рік передбачалося зупинити дію низки законодавчих актів, що вже по суті визнавалися неконституційними у попередніх рішеннях Суду. Таким чином, влада постійно ігнорує рішення Суду

Понад два роки належним чином не виконувалося рішення №15 –рп/2004 від 2 листопада 2004 року у справі про призначення судом більш м'якого покарання, яким було визнане неконституційним положення частини першої статті 69 Кримінального кодексу України в частині, що унеможливило призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Лише 22 грудня 2006 року Верховна Рада України внесла відповідні зміни до зазначеної статті Кримінального кодексу [9].

Частина друга ст.70 Закону України «Про Конституційний Суд України» не містить імперативу щодо можливості визначення у рішенні Суду порядку та строків його виконання чи покладення на відповідні державні органи обов'язку забезпечувати виконання рішення. За роки своєї діяльності Суд прийняв більш 70 рішень щодо неконституційності положень нормативних актів, і лише у деяких було застосовано цей важливий припис, а тому поки що Суд не створив прецеденту стосовно відповідальності об'єктів за виконання його рішень. І хоча в усіх рішеннях Суду завжди зазначається про їх обов'язковість (вони мають таку ж силу, як і закон), однак з урахуванням реального правового становища в державі на це не можна покладатися.

Аналіз практики виконання рішень Конституційного Суду свідчить, що наявний механізм створює передумови лише для своєчасного офіційного оприлюднення і державної реєстрації конституційних актів. Відповідно до Указу Президента України № 1207 від 13 грудня 1996 року рішення Конституційного Суду України повинні бути опубліковані в «Офіційному віснику України». Іншими підзаконними актами, у тому числі й Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1577 від 14 листопада 2006 року, передбачено, що не тільки рішення, а й його ухвали Конституційного Суду України підлягають включенню до Єдиного державного реєстру нормативних актів.

Тобто з моменту офіційної реєстрації акти органу конституційної юрисдикції, по суті, набувають значення джерел права і є обов'язковими до виконання всіма правозастосувачами. Після цього в усіх державних установах до контрольних примірників кодексів та інших нормативно-правових актів мають бути внесені відповідні відомості (це стосується й електронних баз даних), а саме запис про втрату чинності положеннями, визначеними неконституційними, з посиланням на рішення Суду. Окремих законів чи постанов про внесення змін до законів та інших правових актів здебільшого не приймається і до місцевих органів зміст рішень Суду офіційно не доводиться. У всіх випадках, коли втрата чинності законом (нормативним актом) або його окремими положеннями не породжує не врегульованості суспільних правовідносин, і нагальна потреба у прийнятті на заміну «скасованим» положенням нових норм відсутня, можна погодитися з тим, що судові рішення є фактично виконаними. Особливих проблем з виконанням таких рішень Конституційного Суду України немає. Проблеми виникають тоді, коли технічне виконання рішення не усуває правового вакууму і породжує подальше неоднозначне застосування вже суміжних норм закону. Наприклад, це стосується рішень Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) – визнано неконституційними положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 Кримінально-процесуального кодексу України, які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи, у справі №13-рп/2000 від 16 листопада 2000 року (справа про право вільного вибору захисника) визнано, що підозрюваний, обвинувачений і підсудний мають право на вільний вибір захисника, яким може бути, крім адвоката, інший фахівець у галузі права. Відповідні зміни до Кримінально-процесуального кодексу України були внесені, але необхідний «додатковий» закон так і не був прийнятий, що створює значні труднощі у застосуванні цих норм.

Прийняття 21 квітня 1999 року Закону України «Про виконавче впровадження», в якому передбачено обов'язкове примусове забезпечення виконання рішень Конституційного Суду України, очікуваних позитивних результатів не дало. Ст. 3 цього Закону такий обов'язок покладался на Державну виконавчу службу «у випадках, передбачених законом», але самі «випадки» не були передбачені. Не зазначено також юридичних підстав для державного примусового впровадження у виконання рішень Суду, зокрема щодо усунення перешкод у використанні наданим правом на відшкодування збитків, заподіяних органом або посадовою особою в результаті ухилення від виконання рішення Суду, чи прийняття органом законодавчої або виконавчої влади відповідного акту, яким мають бути встановлені, припинені або змінені правовідносини, з приводу яких Суд прийняв відповідне рішення. У зв'язку з неефективністю за-

стосування цієї норми та її невизначеністю жодного рішення Суду на підставі зазначеного закону не було виконано, а 20 липня 2003 року це положення зі ст. 3 виключено.

Лише на початку роботи Суду Верховна Рада України робила спроби виконати деякі його рішення, але й вони були невдалими. Йдеться мова про Рішення Суду № 7 –зп/1997 від 23 грудня 1997 року у справі за конституційним поданням Президента України щодо конституційності Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» від 11 липня 1996 року, яким визнано неконституційними 29 положень цього Закону. У Рішенні Суду не було встановлено порядку та строків його виконання. На виконання цього Рішення Верховна Рада України прийняла Постанову «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату» від 14 січня 1998 року, якою, зокрема, змінила назву Закону та його окремі положення, застосувавши слова та словосполучення, яких раніше в нього не було. Крім того, Рішення Суду враховано не в повному обсязі, адже у тексті Закону відтворені положення, визнані неконституційними. Тобто зміни до Закону були внесені постановою, що суперечить нормам Конституції України про статус Закону України як акту вищої юридичної сили в системі нормативно-правових актів держави та тим її положенням, які вимагають, щоб прийняття законів, зокрема шляхом внесення до них змін, здійснювалося в порядку, визначеному Конституцією України (ст. 8, 19, 84) [10]. Це спонукало Президента України звернутися до Суду з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України зазначеної постанови, яку Рішенням Суду №15 – рп/2000 від 14 грудня 2000 року визнано неконституційною [11].

Подібним чином Верховна Рада України «виконала» і Рішення Суду № 1-рп/1998 від 26 лютого 1998 року у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про вибори народних депутатів України» в редакції від 30 грудня 1997 року, яким визнано неконституційними 22 положення цього Закону. На виконання Рішення Суду Верховна Рада України 3 березня 1998 року ухвалила постанову про чинність зазначеного Закону, за винятком положень, які рішенням Суду визнані неконституційними, замість прийняття закону про внесення відповідних змін [12].

З урахуванням наведеного Рішення Конституційного Суду України за механізмом їх виконання можна класифікувати за декількома групами:

1. Акти попереднього судового контролю – висновки щодо відповідності законопроектів про внесення змін до Конституції України ст. ст. 157, 158 Конституції України.

2. Рішення, якими оспорювані закони (нормативні акти) або їх окремі положення визнані конституційними. Ці рішення не потребують додаткової процедури виконання, окрім врахування їх як факту у правозастосуванні і подальшій законотворчій діяльності.

3. Рішення, якими нормативно-правові акти визнані неконституційними. Вони, у свою чергу, поділяються на дві групи: рішення, які можуть вважатися виконаними з моменту внесення у контрольний (робочий) екземпляр відповідного закону даних про втрату ним чинності; рішення, які, крім визнання нечинними нормативно-правових актів, потребують прийняття нових норм (нових редакцій) з тим, щоб ті чи інші правовідносини не залишалися неврегульованими.

4. Рішення, які є актами тлумачення норм права. Вони повинні виконуватись як додаткові правові норми (норми судового права).

5. Правові позиції Конституційного Суду України, які повинні враховуватись у законодавчому процесі.

Слід визнати, що у Європі найбільш поширеними є дві моделі (механізми) реагування на рішення органів конституційного контролю щодо неконституційності нормативно-правових актів:

1) з прийняттям такого рішення нормативні акти або їх окремі положення втрачають чинність і з моменту їх офіційного оприлюднення не підлягають застосуванню (Вірменія, Болгарія, Грузія, Росія, Угорщина, Україна, Швейцарія);

2) рішенням суду на законодавчий орган (чи інший суб'єкт нормотворення) покладається обов'язок скасувати, чи анулювати, дію нормативного акту (Іспанія, Македонія, Португалія) [13].

Таким чином, з урахуванням правових наслідків, зумовлених остаточністю рішень конституційних судів, перша модель дає значно більше підстав для віднесення актів до джерел права.

Як слушно зазначає В. Скомороха, «зв'язок Конституційного Суду із законотворчістю є загально-визнаним фактом» [14]. Далі він висловлює суперечливу думку стосовно того, що навіть у випадках надання висновку щодо законопроектів про зміни до Конституції Конституційний Суд не є учасником законотворчого процесу. Незважаючи на поглиблений аналіз, автор, на жаль, не зупиняється на проблемних питаннях, пов'язаних з виконанням Рішень Суду і впливу судочинства на законодавчий процес.

Судді конституційного Суду України неодноразово порушували питання стосовно необхідності вжиття заходів щодо забезпечення виконання рішень Суду, і, в першу чергу, як раз шляхом подолання правового нігілізму основних суб'єктів державної влади, а також щодо істотного вдосконалення чинного законодавства і встановлення законом додаткової юридичної відповідальності за невиконання рішень Конституційного Суду України [15; 16]. При цьому автори наводять численні приклади. По суті, ігнорування рішень Конституційного Суду України.

В останні роки з'явилися фундаментальні дослідження питання конституційної відповідальності та її окремих складових [17; 18]. Однак автори не пов'язують багатоаспектні проблеми цього інституту з юридичною відповідальністю за невиконання судових рішень конституційних судів.

Треба зазначити, що вирішити існуючі проблеми на завершальній стадії конституційного судочинства

шляхом впровадження юридичної відповідальності у чинне законодавство і прийняття спеціального закону, як це пропонує А. Селіванов, без подолання першопричин нігілістичного ставлення до виконання рішень конституційних судів, неможливо [19].

Підтвердженням цього є російський досвід, де проблеми виконання рішень Конституційного Суду постали ще з більшою гостротою. Аналізуючи стан справ з виконанням рішень Конституційного Суду Російської Федерації, суддя М. Вітрук зазначив, що обов'язковість рішень Конституційного Суду означає їх незаперечність, зумовлену юридичною силою. Тобто рішення Суду за юридичною силою дорівнюють самій Конституції, і їх неможливо подолати рішенням жодного іншого державного органу [20].

Констатуючи вкрай низький рівень ефективності виконання судових рішень судів України, В. Зорькін зазначає, що внаслідок цього під загрозу ставиться функціонування всієї судової системи: «Право на виконання судового рішення є безумовним елементом права на суд...» [21].

Порівняння чинного законодавства України та Російської Федерації дає можливість пересвідчитися, що відповідна норма Закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» була оновлена у грудні 2001 року саме з метою встановлення додаткових механізмів, які забезпечують дієвість і своєчасність виконання рішень Конституційного Суду.

Прийняття ст. 80 цього Закону у чинній редакції мало на меті унормування ситуації, коли відповідно до судового рішення настає необхідність усунення прогалин у правовому регулюванні правовідносин або необхідність розробки і прийняття норм законів замість тих, що визнані нечинними, якщо без їх прийняття правовідносини в цілому або їх частина залишились неврегульованими, і виникла прогалина у законі.

Необхідно визнати, що відсутність подібних норм у законодавстві України є однією з причин невиконання рішень. Дослідники ефективності конституційного судочинства звертають увагу на те, що серед держав СНД порядок виконання актів конституційного суду найдетальніше унормований у «Кодексі конституційної юрисдикції Республіки Молдова», в якому є окремий розділ «Виконання постанов і висновків», і навіть передбачено механізми відшкодування збитків [22].

В умовах незавершеності судово-правової реформи виявилися й інші суттєві проблеми, пов'язані з недосконалістю законодавчої бази конституційного правосуддя. Деякі з них, що носить невідкладний характер, можна врегулювати шляхом внесення відповідних змін до закону України «Про Конституційний Суд України».

Для того, щоб ці зміни мали дійсно комплексний, системний характер, то їх треба впроваджувати у комплексі з конституційними змінами і відповідними нормами у законах про Верховну Раду України, про Президента України, про Кабінет Міністрів України.

Безумовно, для цих проектів законів є також

необхідною норма, поширена в державах сталої демократії, якою встановлюється заборона для законодавця обходити або не брати до уваги рішення органів судового контролю [23].

У Законі про Конституційний Суд України вкрай необхідна норма, яка передбачала б превентивну функцію органу конституційного судочинства і регламентувала б процедуру прийняття Судом подань або звернень до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, в яких містився б аналіз недоліків нормотворчої діяльності цих державних органів і пропонувалися б шляхи їх усунення.

Висновки. Викладене дозволяє дійти висновку, що:

1. Практично всі проблеми, пов'язані з виконанням рішень Суду, вирішуються лише після визнання на законодавчому рівні актів Конституційного Суду

України (як головної складової судового права) джерелами права та подолання у суспільстві правового нігілізму.

2. Системне вирішення проблеми усунення прогалин у законодавстві, у тому числі на виконання рішень Конституційного Суду України, залежить не тільки від особливостей законотворчого процесу, а й від правової та політичної культури депутатського корпусу, схильності народних депутатів до політичного компромісу заради вирішення завдань загальнонаціонального значення.

3. Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади.

Виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, що набрали законної сили, зміцнює авторитет держави як правової.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чубар Л. Обов'язок державних органів виконувати рішення конституційних судів / Л. Чубар // Вісник Конституційного суду України. – 2001. – № 5 – 112 с.
2. Кряжков В. Конституционная юстиция в Российской Федерации: учебное пособие / В. Кряжков, Л. Лазарев. – М. : БЕК, 1998. – 148 с.
3. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия (защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации) / Н.С. Бондарь. – М., 2005. – 143 с.
4. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10. 1996 № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
5. Рішення Конституційного Суду України №8-рп/99 від 6 липня 1999 року // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 4 – С. 19–24.
6. Рішення Конституційного Суду України №5-рп/2002 від 20 березня 2002 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2 – С. 10–17.
7. Рішення Конституційного Суду України № 20 – рп/2004 від 1 грудня 2004 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 19–24.
8. Рішення Конституційного Суду України №8-рп/2005 від 11 жовтня 2005 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 41–52.
9. Рішення Конституційного Суду України №15 – рп/2004 від 2 листопада 2004 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 38–45.
10. Про чинність Закону України «Про Рахункову палату»: Постанова Верховної Ради України від 14 січня 1998 року // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 1. – С. 13–28.
11. Звернення Президента України з до Суду з конституційним поданням, щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 14 січня 1998 року // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 6. – С. 16–21.
12. Про чинність Закону України від 3 березня 1998 року «Про вибори народних депутатів України»: Постанова Верховної Ради України в редакції від 30 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 8 – Ст. 30.
13. Селивон Н. Критерии ограничения прав человека в практике конституционного правосудия/Н. Селивон// Вестник Конституционное правосудие. – 2005. – № 3(29). – С. 38–39.
14. Скомороха В.Є. Правові форми участі Конституційного Суду України у законотворчості / В.Є. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 47.
15. Євграфов П.Б. Вплив Конституційного Суду України на формування громадянського суспільства і правової держави / П.Б. Євграфов // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 36–41.
16. Чубар А.П. Обов'язок державних органів виконувати рішення конституційних судів / А.П. Чубар // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 55–59.
17. Страшун Б.А. К понятію конституционной ответственности / Б.А. Страшун // Конституционно правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран: под ред. проф. С.А. Авакьяна. – М. : МГУ. 2001. – С. 71–76.
18. Авакьян С.А. Актуальные проблемы правовой ответственности / С.А. Авакьян // Конституционно-правовая ответственность; проблемы России, опыт зарубежных стран: под ред. проф. С.А. Авакьяна. – М. : МГУ., 2001. – С. 9 –32.
19. Селіванов А. Діалог Постійного представника Верховної Ради у Конституційному Суду, доктора юридичних наук, професора Анатолія Селіванова і заступника Голови Конституційного Суду України, кандидата юридичних наук, доцента Павла Євграфова // Людина і влада. – 1999. – № 8-10. – С. 31.
20. Вітрук Н.В. Исполнение решений конституционных судов. Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 53.
21. Зорькін В.Д. Прецедентный характер решений Конституционного Суда Российской Федерации / В.Д. Зорькін // Вестник. Конституционное правосудие. – 2006. – № 3(33). – С. 28.
22. Тодика Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика. – Х. : Факт. – 2001. – С. 320.
23. Тремблей Люк Б. Легитимность судебного контроля: границы диалога между судами и органами законодательной власти / Люк Б. Тремблей // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 2 (55). – С. 127–136.